

A TOLERANCIÁRA NEVELÉS ESÉLYEI

AZ ISKOLÁBAN ÉS AZ ISKOLÁN KÍVÜLI KÉPZÉSI INTÉZMÉNYEKBE

AHAGYOMÁNYOS AKADÉMIAI FELFOGÁS SZERINT VÉGZETT társadalomtudományi kutatási modellek világszerte válságba kerültek, ugyanis amilyen arányban felhalmozódtak az ismeretek, gyors ütemben egymást váltották a különböző kutatási paradigmák, és növekedett az akadémiai szféra, olyan arányban merültek fel kérdések a kutatás hasznosságát illetően. Meggyőződésünk, hogy a társadalomtudományi kutatás eredményei felhasználhatók a modern társadalomszervezés számos pontján, különös tekintettel azokra a társadalmi szervezetekre (önkormányzat, közigazgatás, szociálpolitikai intézményhálózat, oktatási intézmények, rendőrség, igazságszolgáltatás, büntetés-végrehajtás, tömegkommunikáció stb.), amelyek az emberek egymás közti viszonyaival, társadalmi kérdésekkel, értékekkel, attitűdformálással és általában véve korrekciós illetve terápiás típusú tevékenységgel foglalkoznak.

Ebben a cikkben először lefektetjük azokat az alapvető szempontokat, melyek figyelembe vételét kívánatosnak tartjuk abból a célból, hogy létrejöjjön a kapcsolat a társadalomtudományi kutatás és a humán szolgáltatásokra szakosodott szervezetek potenciális vagy tényleges szerep-betöltői számára kialakított képzési program között. Ezt követően két, nemrég elvégzett hazai kutatást tekintünk át abból a szempontból, hogy a szervezet-kliens viszony jogilag-szervezetileg ideáltípusú sémái miként zavarodnak össze illetve válnak diszfunkcionálissá a tényleges mindennapi találkozásokban. Cikkünk záró részében javaslatokat és ajánlásokat fogalmazunk meg. Egyfelől megvizsgáljuk annak lehetőségét, hogy a kapott kutatási eredmények miként lennének beépíthetők egy képzési programba, másfelől további kutatásokra tesszük javaslatokat.

Képzési alapelvek

A világ fejlett demokratikus országaiban a graduális és a posztgraduális társadalomtudományi képzés javarészt a széles értelemben vett humán szolgáltatást végző szervezetek potenciális illetve tényleges tagjaira irányul. Ez a fajta tréning a tartalomközpontú oktatási formák didaktikai eljárásain túl – jó esetben – figyelmét a gyakorlatban elsajátítható módszertani és eljárásbeli szempontokra fordítja. Az ilyen típusú képzési folyamat során az oktatás szakemberei igyekeznek elkerülni azt a helyzetet, amely kínzó ismeretek sokaságát zúdítja a hallgatóra, aki ezeket az ismereteket gya-

korlati kontextus hiányában leginkább elfelejti. A képzés során egy olyanfajta szemlélet tudatosítását célozzák meg, melynek birtokában a humán szolgáltatásra szakosodott szakmák leendő, illetve tényleges képviselői ráébrednek a saját szervezeti optikájukból látszó tények feltételeességére: a képzés elsősorban tehát az önismereti érzékenység fokozására irányul. Gyakorlati szempontú társadalomtudományi képzés hiányában a humán szolgáltatásra szakosodott szakmákban a szervezet által megkívánt, szokásszerűen és típusosan előforduló eljárások során a szükségesnél nagyobb szerep jut az életet és az emberi történések eleveenségét elmerévítő, sematizáló, rutinizáló technikáknak, melyek a viselkedést, az észlelést és a gondolkodást egyaránt áthatják. Egészeben véve nem túlzunk, ha arról beszélünk, hogy a humán szolgáltatást végző szervezetek tagjaiban a valóság hibás, esetleg torzult megismerési sémák szerint tudatosul.

A gyakorlatorientált képzés során négy jellemző területet emelhetünk ki, melyek különösen alkalmasak egyfajta érzékenyítésre, a társadalmilag konstruált valóság alternatívitásának, bizonytalanságainak felismerésére.

Helyzetdefiníció

A humán szolgáltatást végző szervezetek a maguk belső normáinak megfelelően ugyan egyértelművé teszik a szervezetek tagjai számára, hogy mi a „tipikus” és mi a „normális”, melyhez képest korrekciós eljárásokat tartanak kívánatosnak, de a kutatási tapasztalatok arra utalnak, hogy a szervezeti szerep betöltője – legyen az tanár, jogász, orvos, szociális munkás, hivatalnok, védőnő, rendőr stb. – a helyzetdefiníció során nem tud megszabadulni számos megismerési hibától (rugalmatlanság, sematikusság, sztereotipizáltság, előítéletesség). Ennek következtében olyan döntések születnek, amelyek – nem számolva a szervezeten kívüli szankcionált helyzet eltérő felfogásból történő megítélésével – sok esetben végrehajthatatlanok, illetve a döntéshozó szándékai-val ellentétes következményekhez vezetnek.

Konfliktuskezelés

A kutatási tapasztalatok, melyek hasonló hazai kutatások hiányában elsősorban külföldi országokból származnak, arra utalnak, hogy a humán szolgáltatást folytató szervezetek formálisan és a pszichológiai tartalmakat mellőzve kezelik a klienseik közti konfliktusokat, és a kívánatosnál jóval kisebb arányban használják ki a konfliktusban álló felek közötti közvetítésre szolgáló lehetőségeket. Számos olyan konfliktus kerül a döntéshozó elé, ahol a feleket egyébként családi vagy egyéb informális kapcsolatok kötik össze, ám a szervezet által előírt konfliktuskezelési séma egyoldalúan csak a megosztó érdekre összpontosít. Ezzel szemben a konfliktuskezelés során a kooperációra, a bizalomra, a felek közt potenciálisan egyébként meglévő közös érdekek felismeretetésére kellene koncentrálni.

Empátia

Ugyancsak a szervezetkutatás tapasztalata, hogy a szervezet szerepeinek teljesítői szinte teljesen figyelmen kívül hagyják a velük kapcsolatba került klienseknek az életben betöltött szerepeiből adódó, egyébként méltányolható és elismerhető szempontjait, melyek ismeretében a döntéshozó vagy intézkedő számára lehetséges volna a másik szempontjainak átgondolása, és ezáltal aktív bevonása az „ügy” megoldásába.

Kommunikáció

Demokratikus társadalomban az érdekegyeztetések és a felek szempontjait kölcsönösen figyelembe vevő tárgyalásos megoldások elengedhetetlenül fontos társadalomszervezési szempontok. Ezért a korszerű képzési programok fokozott gondot fordítanak a különböző tárgyalási és alkustratégiaiak technikai sémáinak begyakorlására, a lehetséges következmények tudatosítására, a kívánatos együttműködéses kapcsolatbonyolító módszerek elsajátítására. E folyamatok persze csak akkor igazolhatják a velük szemben támasztott magas követelményeket, ha a szervezeti szerepek betöltői megalapozottan döntenek. Ennek érdekében speciális döntépszichológiai gyakorlatokat iktatnak be a humán szervezetek fejlesztésére vállalkozó programokban.

Szervezetek és előítéletek

A társadalomban élő különböző csoportokkal kapcsolatosan kialakult megismerési sémák óhatatlanul egyszerűsítő jellegűek, és ennél fogva érzéketlenek az emberi létezésből elválaszthatatlan individuális változatokkal szemben. A csoportok észlelésére kollektíve kidolgozott és áthagyományozott észlelési sémák között azonban jelentős különbségek vannak abban a tekintetben, hogy milyen jellegű az általánosítás. Vannak sémák, amelyek csupán néhány ismérvre korlátozódnak, és teret engednek az individualitás elismerésének, nem teszik eleve lehetetlenné a más csoporthoz tartozó személy sajátosságainak megismerését, saját jogon létező személykénti elfogadását. Más sémáknak nagy az általánosító ereje, de az ellentmondó tapasztalatok hatására viszonylag könnyen módosulnak. A kisebbségekkel szemben kollektíve kidolgozott észlelési sémák esetében jól ismert tény, hogy a kisebbségi státus önmagában elegendő alap negatív értékítéletek tulajdonítására. A ritkaság és a deviancia kapcsolata eleve negatív irányba fordítja a többség kisebbségképét.

A magyarországi roma kisebbség a rendszerváltás következtében elveszítette korábbi szerény létalapjait. Az előítéletesség és a hátrányos megkülönböztetés mindig is viselt terheit 1989–90 után a munkanélküliség, a diszfunkcionális szociálpolitikai támogatási rendszer csak tovább súlyosbította. A romák társadalmi elszigetelődését fokozta, hogy a poszt szocialista gazdaság nem tartott igényt munkájukra. A kisebbség tagjai akár a városokba (elsősorban a fővárosba), akár a falvakba menekültek az őket fenyegető egzisztenciális nehézségek elől, sorsuk a szegregáció lett. A többség értetlen, kizáró, elkülönülő viselkedése következtében áthághatatlan határok keletkeztek a roma és a nem roma társadalom között. Ugyanakkor a rendszerváltás a magyar társadalom egészére kihatott, és szintén negatív következményekkel sújtotta különösen azokat a csoportokat, amelyek a roma kisebbséghez térben és státusban közelebb álltak. A szegregációs és diszkriminációs mechanizmusok fenntartása révén a többséghez tartozó süllyedő rétegek a roma kisebbség stigmatizálása által legalább pszichológiai támaszra leltek. A már korábban is jól ismert sztereotípiák, amelyekkel a magyar társadalmi többség a cigányságot jellemezte – erőszakosság, gátlástalanság, a tulajdon tisztelétének hiánya, bűnözési hajlam, a szociálpolitikai támogatások túlzott igénybevétele stb. – ebben a társadalmi klímában felerősödtek, és tovább mélyítették a többség-kisebbség szembenállását.

„Kisebbségi kérdés” akkor keletkezik, ha a többség és a kisebbség közötti határ áthatolhatatlanná válik. A kisebbség tagja bezárul közösségébe, és csak annak árán lépheti át saját közösségének határát, ha nem számít a visszaútra. A többséghez tartozó pedig csak kivételesen, végzetes balszerencseképpen kerülhet be a stigmatizált, előítéletek és sztereotípiák által lélektanilag körülkerített kisebbség soraiba. A kisebbségi kérdés mélyén társadalomfejlődési trendek vannak, melyeknek diszkriminációt eredményező pszichológiai következményei nem feledtethetik, hogy a szóban forgó kisebbség léte egyetlen meghatározó kategória – adott esetben az etnikai háttér, a származás – mentén koncentrálódik. A kisebbségi kérdés a modern társadalom integrációs zavara, mely a többség mentálhigiénéjét, morális tőkét teszi próbára. E próbán sajnos nem sokan állják meg helyüket. Maga a kisebbségi kérdést kezelő politika is tovább erősítheti a kisebbség különállását, ha megfosztja a kisebbség tagjait a maga szabta identitás jogától, ha a róluk alkotott – a cigányok esetében törzsies, egzotikus, „természeti nép” képzetét keltő – kép a többség által kialakított és monopolisztikusan fenntartott ábrázolások szerint mintázódik.

A továbbiakban két, a jelen cikk szerzőinek részvételével lefolytatott kutatást mutatunk be röviden. Mindkét kutatás olyan témaköröket érintett, melyek a romák többségi megítélésének kulcsmozzanatait, amelyekhez a cigánysággal kapcsolatos sztereotípiák, előítéletek a legszorosabban hozzátapadtak. A két kutatás mindegyike ezen túl – bár funkciójukban teljesen eltérő szervezetekre összpontosulva – a hatósági szervezet-kliens viszonyt vizsgálta többség-kisebbség összefüggésekben. Mindkét vizsgálatban a kutatói figyelem arra összpontosult, hogy a roma kisebbség tagjait milyen társadalmi reprezentációk optikáján keresztül látják az adott szervezetek (rendőrség, egészségügy) képviselői, és milyen jellegzetes konfliktusos mozzanatok kísérik a hatóság-kliens kapcsolatokat.

1996-ban a Belügyminisztérium megrendelésére az ELTE Szociológiai Intézete reprezentatív szociológiai vizsgálatot végzett rendőrök körében. A vizsgálat célja a rendőri szerep teljesítése során szándékosan vagy szándéktalanul felmerülő észlelési és viselkedési zavarok feltárása volt. A vizsgálatot a magyar rendőrség személyi állományát reprezentáló 1530 fős mintán végezték. Ezen belül kétszeres rétegzés történt. Egyfelől a mintát budapesti és vidéki működés szerint bontottuk, másfelől elkülönítettük azokat a régiókat, ahol a roma kisebbséghez tartozó népesség számaránya az országos átlagot jelentősen meghaladta, illetve alulmúlta. A rétegzett mintavétel lehetővé tette, hogy kellő számossággal szerepeljenek a mintában olyan rendőrök, akik a mindennapi munkájuk során nagy valószínűséggel találkoznak roma kisebbséghez tartozó ügyfelekkel. A megkérdezetteket személyesen keresték fel a kérdezőbiztosok, és egy 45–60 perces interjú keretében javarészt zárt kérdéseket tartalmazó kérdőívet töltettek ki velük.

A megelőző években sajnálatosan nagy számban fordultak elő olyan konfliktusos események, amelyek elkerülhetőek lettek volna egy empátiás, kommunikáció-centrikus és konfliktusmegoldásra hangolt rendőri szerepfelfogás érvényesülése esetén. A kilencvenes évek elején a tömegkommunikációs eszközök erőteljesen hangsúlyozták a roma kisebbség tagjaival szemben tanúsított rendőri intézkedések diszkriminációs

mozzanatait. E közlések tükrében a rendőrség a roma kisebbséggel szemben megnyilvánuló előítéletekre, hátrányos megkülönböztetésre feleltébb hajlamos szervezetenként jelent meg. Ez a kép nemcsak a rendőrségre nézve volt zavaró, hanem egyúttal akadályozta a demokratikus jogállam legitimációjában kulcsfontosságú rendőri funkció érvényesülését.

A vizsgálat azt a célt tűzte ki, hogy az empirikus társadalomkutatás adta lehetőségek szükségképpen korlátozott keretei között a lehető legalaposabban szemügyre vegye, hogy milyen elgondolások, képzetek, hitek, nézetek, sztereotípiák, attitűdök és előítéletek élnek a magyar rendőrség személyi állománya körében a roma kisebbséggel kapcsolatosan. További cél volt annak felderítése, hogy miként helyezkednek el a roma kisebbségről alkotott rendőri elképzelések a bűnüldözés és a jogsértés helyzetének definícióiban, milyen elvárások és nézetek élnek a rendőrök körében az ő viselkedésük társadalmi és tömegkommunikációs megítéléséről, valamint miként látják a rendőrök önmagukat, miféle konfliktusos szerepelvárásokat észlelnek önmagukkal kapcsolatosan.

A rendőrök roma kisebbségről alkotott képét vizsgálva arra a következtetésre jutottunk, hogy e kép sem képez kivételt a kisebbségekkel szemben kollektíve kidolgozott észlelési sémák jellegzetességei szempontjából. A csoporthoz tartozás pusztán tényből önkényesen levezetett bűnözési hajlandóság, a felelőtlenség, az agresszivitás messzeemenően részét képezi a rendőrök roma kisebbségre vonatkozóan kialakított reprezentációinak. Ennek megfelelően a roma kisebbség társadalmi betagozódása is lehetetlennek tűnik sokuk számára. A csoportokra vonatkozóan kollektíve kidolgozott megismerési sémák oda is vezethetnek, hogy egy adott kisebbségi csoport kiválása egyesek szemében olyan mértékűvé válik, hogy az alapvető emberi azonosság elismerését is tagadják. Ebben az esetben előítéletességről van szó, amely – a csoport tagjainak individuális észlelését megghiúsító negatív értékítéleteket mozgósító általánosításokon túl – kirekesztő jellegű.

A rendőrök romaképe szerint a roma kisebbséghez tartozó személyek „cigány” minősítése számos, társadalmilag súlyosan elítélt, a közvetlen tapasztalás számára nem hozzáférhető, ám kikövetkeztethető tulajdonságot tartalmaz. Mindenekelőtt ide sorolható a bűnelkövetési hajlandóság, a munkakerülés, a számító, a szociális segítségnyújtásra rájátszó gyermekvállalási motiváció, a szegénység magyarázatára felhozott morális attribúció, melynek értelmében a cigányok önmaguk hibáztathatók a szegénységükért, valamint a szegregációs hajlandóság. Ugyanakkor azt is tapasztaltuk, hogy a rendőrök többsége szerint a romákra jellemző negatív sztereotíp tulajdonságok részben azért jöttek létre, mert a roma kisebbség belső normái eltérnek a többség számára érvényes kulturális normáktól. Az igen jellemzőnek tartott roma összetartás, az erőteljes kisebbségi kohézió által működtetett kulturális különbözőség megítélése a rendőrök szemében azonban negatív felhangot kap, devianciává egyszerűsödik.

A megkérdezett rendőrök meglehetősen egységesek voltak a roma kisebbség negatív reprezentációjában, mindazonáltal egyes változók mentén a megkérdezettek egymástól jól elkülöníthető csoportokra voltak bonthatók. A többváltozós elemzés öt jellegzetesen különböző csoportot tudott elkülöníteni a megkérdezett rendőrök körében.

Legszélsőségesebbnek a *rasszisták* tűntek, akik roma-képét az elutasítás, türelmetlenség, előítéletesség, sztereotipizálás jellemezte, melynek igazolásaként a cigányellenesnek tartott közvéleményt hozták föl. A csoport jelenléte nem volt túl nagy arányú (10%). Az *előítéletesek* a megkérdezettek 27%-át foglalták magukba. E körben majdnem ugyanazok a tünetek fordultak elő, mint az előző csoportban, de megnyilvánulásuk kevésbé volt intenzív. Az *előítélet-mentesek* 23%-os arányban fordultak elő a mintában. Ők láthatóan tartózkodtak attól, hogy előítéleteket, sztereotípiákat érvényesnek fogadjanak el a roma kisebbségre nézve. A *beleérzők* (23%) voltak leginkább tisztában a roma kisebbséget sújtó hátrányok kisebbségtől független, strukturálisan meghatározott, történeti-gazdasági és társadalmi jellegéről. A *toleránsok* (17%) csoportjára nem pusztán az elszemélytelenítő megismerési szerkezetek hiánya volt jellemző, hanem e csoport tagjai egyúttal a sematikus és előítéletes megjelenítés érvényességét tagadták.

A kutatás felszínre hozta azt a tényt, hogy a vidéki rendőrök között gyakoribbnak és erőteljesebbnek mutatkozott a romákkal kapcsolatos előítéletesség, mint a fővárosban. Ez azokban a vidéki körzetekben, ahol magas a cigány népesség aránya, még fokozottabban érvényesült. A vidéki működési szintér azonban még azokban a körzetekben is diszkriminatív beállítódásra és viselkedésre hajlamosítja a rendőröket, ahol a roma kisebbség aránya a helybeli lakosságon belül alacsony, és ennél fogva a kisebbség tagjaival való találkozás valószínűsége csekély. Ezzel szemben a budapesti rendőrök – függetlenül attól, hogy működési körzetükben relatíve magas vagy alacsony a romának minősülő populáció aránya – viszonylag megértőbbnek és türelmeesebbnek tűntek. A kutatók ezt a rugalmas, nyitott beállítódást a nagyvárosi étellel eleve együtt járó sokoldalú személyeslélesi tapasztalat hatásaival magyarázták.

1997 tavaszán a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal megbízásából egy empirikus kutatást végeztünk, melynek célja az egészségügyi ellátó rendszer és a roma lakosság tagjai közti viszony kommunikációs mintáinak felderítése volt. Kiinduló hipotézisként feltételeztük, hogy az interakcióknak és kommunikációknak ezek az alkalmi mindkét fél esetében hamis interpretációkat eredményezhetnek, ezáltal tovább mélyülhet a két fél egymás iránti bizalmatlansága. Miután a zavarok hatóság-kliens viszonyban jelentkeznek, ezért várhatóan nem az a lehetséges pozitív hatás érvényesül, amely a szervezetre ideáltipikusan jellemző univerzális ellátás eszméjének felel meg, hanem ennek ellenkezője: vagyis a cigányoknak a magyar társadalom egészébe való integrációja helyett akarva-akaratlanul is a szegregáció és a marginalizáció erősödést okozhatja.

Az előző vizsgálathoz képest ez a vizsgálat kis mintával, a reprezentativitás igényét mellőzve, mélyinterjú módszerrel készült. Módszertani újdonsága, hogy mivel a két fél kapcsolatát kívánta szemügyre venni, mind a két oldalt kutatta. Az egészségügyi szereplői közül azok szólaltak meg, akik a terhes és kisgyermekes anyák illetve gyermekeik ellátását, gondozását, gyógyítását napi munkájukként végezték. Olyan védőnőket, családi orvosokat, szülészeket-nőgyógyászokat és gyermekorvosokat interjúvoltunk meg, akik az általunk kiválasztott roma populációval álltak személyes kapcsolatban. A kliensek kiválasztásakor figyelembe vettük, hogy a magyarországi ci-

gány lakosság nem homogén, hanem esetenként különböző nyelveket beszélő, más-más hagyományokkal rendelkező, eltérő mértékben integrálódott vagy asszimilálódott csoportokból áll. Ennek megfelelően beás, oláh cigány és magyar cigány (romungró) anyák, valamint budapesti, urbanizált körülmények között élő, és ebből következően vegyes etnikai háttérrel rendelkező anyák voltak beszélgetőpartnereink. Nyolcvan kismamával és húsz egészségügyi dolgozóval készítettünk mélyinterjúkat.

Két oldal beszélt ugyanarról a témáról – a cigány nők termékenységi gyakorlatáról, a terhesség, a szülés, a kisgyermek gondozása során igénybevett egészségügyi ellátás tapasztalatairól. A két oldal: egy-egy adott körzethez tartozó védőnő, gyermekorvos, családorvos, illetve a területet ellátó kórházban dolgozó szülész-nőgyógyász és szülésznő húszfős mintája egyfelől, és a körzetben élő fiatal, terhes vagy kisgyermekes roma asszonyok nyolcvanfős – etnikai háttere szerint négy alcsoportra bomló – mintája másfelől. A téma pedig: milyen kapcsolat alakul ki e két oldal között, mennyire képes gyógyító-megelőző-felvilágosító munkáját végezni az egészségügyi hatóság roma kliensei körében.

Az interjúk elemzése elsősorban azt a benyomásunkat erősítette meg, hogy *a két fél két külön világ. Az azonos eseményekre, élményekre, történésekre vonatkozó kétfajta narráció mintha nem ugyanabban a diszkurzív univerzumban zajlana, mintha nem ugyanarról a tartalomról szólna.*

Az egészségügyiekkel készített interjúk alapján tekintve a cigányságra egy olyan populáció elnagyolt képe rajzolódik ki, amely a többségi társadalomtól elsősorban abban tér el, hogy a civilizációnak egy másik állomásán található, valahol félúton a „természeti nép”, a „vadember” és a „kultúremler” állapota között. Másfelől viszont a roma-interjúk arról győzték meg bennünket, hogy a válaszolóinkból összeálló minta sokszínű, vegyes, de valójában legtöbb vonásában ugyanolyan, mint bármely Magyarországon felkeresett hasonló korú, iskolázottságú, családi állapotú nők csoportja lenne. Nyomát nem találtuk az ösztönös, csak biológiai funkcióit beteljesítő, kontrollálatlan és korlátozhatatlan, archaikus vonásokat magánviselő „vadembernek”, legfeljebb a szűkebb, tradicionális közösség és a tágabb, többségi társadalom kulturális hatásai közötti feszültségek között esetenként vergődő, de többnyire jól alkalmazkodó nőket-családokat láttunk. Mindamellet érzékelhettük, hogy az egészségügyi szerezet szerepeinek betöltői – azaz a többségi társadalom szakértelemmel és hatalommal felruházott képviselői – által vallott „vadember”, „természeti nép” mítosz alapvetően befolyásolja roma klienseikhez fűződő viszonyukat, illetve azt is láttuk, hogy miként tükröződik mindez a roma asszonyok önképében.

Egy másik, az egészségügyiekkel készült interjúk többségében jelenlévő vonulat a *cigányok tájékozatlansága, tudatlansága, a korszerű családtervezésre való képtelensége.* Ha ezzel az állítással szembehelyezzük a roma nőkkel készült interjúkban tapasztalt tényeket, úgy tűnik, ez a megállapítás csak részben igaz. Valóban találkoztunk tervezetlenséggel és a tudatlanságból eredő kiszolgáltatottsággal is, de az esetek többségében azt tapasztaltuk, hogy a többségitől eltérő családminták, termékenységi szokások nem a véletlen, a tudatlanság, hanem a saját közösségben őrzött tradíciók követése révén alakultak ki.

Egy harmadik, mindkét oldalon – de más-más felhanggal, értelmezéssel – felmerült eleme az egészségügyi hatóság-roma kliens viszonyinak a többségi-kisebbségi csoport talaján termő *előítéletesség*. A többségi társadalmat képviselő interjúalanyaink közül csak néhányan utaltak explicit formában a körükben – és a magyar társadalom egészében – jelenlévő előítéletességre, mint a cigány kliensekkel való kapcsolattartást is befolyásoló tényezőre, többnyire a romák jellemzőjének ítélték az előítéletre való hivatkozást, mintegy a többséggel szembeni agressziót és hamis, felfokozott öntudatot látva e vonásban. Ugyanakkor úgy éreztük a csak a szövegekben megbúvó, implicit utalásokból, hogy ennek a csoportnak a roma-képe az ösztön-én típusú előítéletesség sajátos megnyilvánulása, amely többek között éppen a „vadember”-mítosz fenntartásában testesül meg. Cigány válaszolóinkkal készült beszélgetéseink viszont arról győzték meg, hogy az egészségügyiekkel való kapcsolatuk mindennapi tapasztalata a cigányok általánosságban történő megítélése, függetlenül a személy tényleges viselkedésétől, problémájától. *Úgy látjuk, hogy sok esetben az előítéletesség torzító prizma a tényleges gyógyító-gondozó munkának is akadály lehetett.*

További tanulságnak tűnik, *hogy sem egyik, sem másik oldalon nem beszélhetünk homogén csoportról.* Az egészségügyiek kis mintája is alkalmas volt arra, hogy jól példázza, minél közelebb áll, minél gyakoribb kapcsolatba kerül az egészségügyi ellátó rendszer képviselője roma klienseivel, annál inkább személyhez szóló, torzításmentes képet alkot róluk, annál adekvátabb a vele kapcsolatos viselkedés- és beszédmódja. Minél ritkábban, a többségi társadalom tagjaiból érkező pácienseihez képest minél kisebb arányban találkozik velük, annál elnagyoltabb, előítéletesebb, mítoszokkal telibb a romákról mint Másikról alkotott képe, és ennek megfelelően annál kevésbé adekvát, a kliens elvárásához igazodó a hozzá fűződő viszonya. Így a védőnők leginkább, a család- és gyermekorvosok már kisebb mértékben, de még érzékelhetően nem egy általános Másikról, hanem saját klientúrájukról tettek megállapításokat, a kórházban dolgozó orvosok-szülésznők viszont hajlamosabbak voltak egy előzetesen konstruált roma-kép fénytörésén keresztül beszámolni tapasztalataikról.

A másik oldal heterogenitása mintavételünk tudatos választásából következik. A három homogén háttérrel rendelkező közösség – oláh cigányok, beások, romungrók csoportja – és a negyedik, vegyes, budapesti minta alkalmat teremtett számunkra arra, hogy a tradicionális, közösségi hatások különbözőségét, illetve e hatások különböző mértékét is számításba vegyük, amikor a roma nők és az egészségügy kapcsolatát tanulmányozzuk. Az egészségügyiek által konstruált egységes roma-képhez képest négy nagymértékben eltérő csoportot találtunk a párválasztási, házassági, termékenységi szokások, családtervezés, gyermekvállalás és gyermekgondozás terén a tudatosság-tudatlanság, illetve tradicionalitás-racionalitás szempontjából. *A csoportok különbözősége és a velük szemben alkalmazott bánásmód hasonlósága arra figyelmeztet bennünket, hogy az univerzális-racionális szakértői felfogás és a cigányokat egységesként látó, gyakran előítéletes megközelítés együtt az esetek nagy részében inadekvát kommunikációt eredményez.*

Javaslatok és ajánlások

A példaként felhozott két kutatás mellett szükségesnek tartanánk egy olyan szisztematikus helyzetfelmérést, mely kiterjedne a magyar társadalomban emberekkel foglalkozó hivatalos és nem hivatalos szervezetek összességére. Mindegyik szervezetben ha más-más módon is, de nyomára akadhatunk a két példaként felhozott kutatásban kimutatott szándékolatlan diszkriminatív és előítéletes megnyilvánulásoknak, melyek minden bizonnyal zavarják, sőt, sok esetben ellehetetlenítik a szervezet eredeti szándékainak megfelelő működést. Gondolunk az iskolára, az egyházakra, az önkormányzatokra, az igazságszolgáltatásra, a szociálpolitikai intézményrendszerre, a munkaügyi szervezetekre, a tömegkommunikációs intézményekre, valamint a non-profit segítő szervezetekre egyaránt.

A kutatási eredmények figyelembevételével – konkretizálva a bevezetőben kifejtett lehetséges képzési szempontokat – fő feladatnak a „mi-ők” szembenállási mentalitás gyengítését tekintjük. Ez véleményünk szerint az alábbi módokon történhet:

1) A cigányok, mint a legnagyobb magyarországi etnikai kisebbség története, tradíciói, strukturáltsága, a cigányokra vonatkozó múltbeli és jelenbeli politikai döntések sora a magyar társadalom többsége számára ismeretlen, mindmáig nem képezi iskolai tananyag tárgyát. Mindenképpen szükségesnek tartjuk, hogy valamennyi, a humán szolgáltatással kapcsolatos pályára készülő személy képzésébe, illetve ilyen pályán már működő személy továbbképzésébe kerüljön be a roma kisebbségre vonatkozó történeti, antropológiai, szociológiai, demográfiai ismeretek oktatása.

2) A szembenállási mentalitás gyengítésének további eszköze a kulturális különbözőség megismertetését szolgáló tanfolyamok és gyakorlatok rendszere. Nemcsak a rendőrségnek és az egészségügyi szervezet szereplőinek, hanem más, kisebbségekkel szükségképpen kapcsolatba kerülő szervezetek képviselőinek is szükségük van tréningekre, melyek célja a kulturális érzékenység növelése, a másik szempontjait figyelembe vevő konfliktuskezelés képességének kialakítása, ami egyúttal az agresszió csökkenését, a hatóság-kliens kapcsolat javítását eredményezi.

3) Egy másik hiányossága a magyar iskolarendszernek, hogy nem készíti fel a felnövő nemzedékeket a társadalom sokszínűségére, a különbözőség elfogadására, a neme, etnikuma, társadalmi osztálya, egészségi állapota, szexuális orientációja szempontjából eltérő embercsoportok iránti toleranciára. A képzésbe mindenképpen be kell emelni a kisebbségek iránti toleranciára való nevelést. Ennek a képzésnek jó keretet adhatnak a továbbképzések különböző formái, ahol az erre kiképzett szakemberek gazdag nemzetközi szakirodalomra és gyakorlatra támaszkodhatva érzékenyíthetik a szakemberek csoportjait a másik előítéletmentes elfogadására.

4) A kulturális különbözőség megértése fontos cél kell hogy legyen, ennek érdekében növelni kell a kisebbségek arányát a humán szolgáltatást végző szervezetek tagjainak körében. Nyugati demokratikus országokban nem riadnak vissza az „affirmative action” (pozitív diszkrimináció) elvének alkalmazásától. Például az egészségügy-roma kliens viszony javításának lehetséges eszköze a romák bevonása az egészségügy törekvéseibe. Ez több úton lehetséges. Az egyik, az adottságok ismeretében még csak táv-

latinak ítélt lehetőség a roma lakosság képzésének emelkedésével összefüggésben az egészségügy szereplői között cigány származású személyek megjelenése. Védőnői, ápolónői, szülésznői, vagy akár orvosi munkakörben a roma kliensek önképének, önbecsülésének általános megerősödésén túl az „ismerősség” révén bizalomtelibb, otthonosabb kapcsolat képzelhető el a „saját csoportból” érkező személlyel szemben, mint a szakértelmen kívül a többségi társadalmat is képviselő egészségügyi személlyel való kapcsolat során.

5) A kisebbségek bevonása a humán szolgáltatást végző szervezetek munkájába oly módon is elképzelhető, amely már rövid távon is eredményeket ígér. Az egészségügy, az iskola, az önkormányzat, a rendőrség, bíróság stb. képviselőinek is érdeke, hogy vegyék fel a kapcsolatot a kisebbségi önkormányzatok, a roma szervezetek képviselőivel, és helyi programokat, projekteket dolgozzanak ki egy-egy érintett csoport problémájának értő és hatékony megközelítése és megoldása céljából. A családtervezés, a születésszabályozás, a terhesség és csecsemőgondozás alatti életmód, a családi szocializáció, a deviánsnak minősíthető viselkedések elkerülése, a munkavállalási készség, az iskolai teljesítménymotiváció mind olyan érzékeny területei az egyes családok életének, amelyekben az univerzális és racionális módon behatolni, beavatkozni kívánó többségi akarat megtörik, ha nem találkozik az érintettek támogatásával. Nyugati, főleg amerikai példák sokasága tanúskodik arról, hogy ún. helyi „kerekasztalok” pl. kiváló lehetőséget adnak arra, hogy a felek egymás felfogását, akaratát, vágyait, megoldásai javaslatait megismerjék, és a közösen hozott döntések konszenzusos elfogadása vezesse további lépéseiket.

6) Ezek az elsősorban a polgári társadalomra jellemző konfliktuskezelő technikák akkor lesznek igazán hatékonyak, ha a kapcsolati kultúra emelését célzó szociálpszichológiai képzést beemeljük a szabad művelődési feladatok közé. Bár képzési javaslataink az intézményes oktatás és a tolerancia kultúrája közötti kapcsolat megerősítését célozzák, amikor a polgári társadalom kapcsolati kultúrájának növeléséről beszélünk, akkor az iskolai képzés keretein kívüli, egyesületek, civil szervezetek, mozgalmak, alternatív pedagógiai kezdeményezések egész sorának bevonására gondolunk.

7) Nem volna teljes ez a gondolatmenet a tömegkommunikáció felelősségének említése nélkül. Közismert szociálpszichológiai tény, hogy a kisebbségi reprezentáció spontán módon a deviancia és a kisebbségi státus közötti hamis korreláció kialakulásának kedvez, melyet csak tudatos közszolgálati műsorszolgáltató politikával lehet ellensúlyozni. Ennek részeként a tolerancia és a mássággal való találkozásból adódó konfliktusok elkerülésének készsége elsőrendűen fontos jellemzője kell hogy legyen a tömegkommunikációban dolgozó szerkesztőknek és szerzőknek.

CSEPELI GYÖRGY & NEMÉNYI MÁRIA